

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.285>
УДК 339.56(477):[338.2:94]
JEL: N74, P33

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>
e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА СТИМУЛЮВАННЯ ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТОЗАМІЩЕННЯ: НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ¹

Стаття присвячена історико-економічному дослідженню характерних рис та результатів зовнішньоторговельної політики Радянського союзу у повоєнний період. Виявлено, що у сфері зовнішньої торгівлі радянською владою було взято курс на обмеження імпорту з промислово-розвинених країн та стимулювання вітчизняного експорту. Основним механізмом реалізації означеної мети стала активна урядова підтримка масштабного промислового виробництва, насамперед, у сфері важкої індустрії. Аналіз відповідних статистичних даних показав, що у повоєнний період відбувалося стрімке нарощування обсягів виробництва стратегічних товарів, таких як електроенергія, вугілля, сталь, чавун, машини, обладнання, промислова сировина. Обґрунтовано ключову роль України як важливого союзного виробника. Доведено, що в результаті активної індустріалізації країни сформувалася потужна технічна та сировинно-виробнича база для розширення радянського експорту. Як наслідок, відбулися зміни у структурі вивізної торгівлі Радянського Союзу у напрямі зростання частки експорту машин, обладнання, інструментів, сировини, напівфабрикатів. З'ясовано, що при цьому зовнішня торгівля стала одним із важливих джерел індустріалізації СРСР: лише за рахунок митно-тарифних платежів можна було покрити до половини державних витрат на промисловість.

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

Охарактеризовано форми міжнародних економічних відносин Радянського Союзу з різними групами країн, серед яких традиційна та компенсаційна торгівля. Проаналізовано економічні, адміністративні та організаційні методи стимулювання радянського експорту та обмеження імпорту, серед яких виділено реорганізацію системи управління зовнішньою торгівлею, практику дозволів і заборон, митні збори, валютне регулювання, санітарно-технічні та ветеринарні норми тощо. Визначено, що зовнішньоторговельні інтереси Радянського Союзу реалізувалися через монопольні об'єднання, торговельні представництва за кордоном, активну виставково-ярмаркову діяльність, експортну рекламу.

Доведено, що в цілому реалізована радянською владою політика стимулювання експорту та імпортозаміщення виявилася неефективною. Попри певні структурні зміни на експорт припала незначна частка внутрішнього промислового виробництва. З'ясовано, що за активної державної підтримки було розгорнуто масштабний процес індустріалізації, який поглинав усе внутрішнє виробництво, сприяв збереженню високого рівня імпортозалежності країни, перешкоджав ефективному розвитку експортного потенціалу союзних республік, у тому числі й України.

Ключові слова: економічна історія України, Радянський Союз, Українська РСР, зовнішня торгівля, зовнішньоторговельна політика, стимулювання експорту, імпортозаміщення.

Bodnarchuk T.

SOVIET POLICY OF EXPORT PROMOTION AND IMPORT SUBSTITUTION: RESULTS FOR UKRAINE

The research dwells on the characteristics and results of the Soviet Union foreign trade policy in the postwar period. It was revealed that the Soviet government policy was aimed at restricting imports from industrialized countries and stimulating domestic exports. It was achieved by the active government support for the large-scale industrial production development. The analysis of relevant statistics showed up that in the postwar period there was a rapid increase in the production of strategic goods, such as electricity, coal, steel, cast iron, machinery, equipment, industrial raw materials, etc. At the same time, it was substantiated the key role of Ukraine as a crucial allied producer.

It was demonstrated that as a result of active country industrialization a strong technical and raw material base for the expansion of Soviet exports was formed. Accordingly, there were changes in the structure of

the Soviet Union export trade in the direction of increasing the share of machinery, equipment, tools, raw materials, semi-finished products exports. It was revealed that foreign trade became one of the important sources of the USSR industrialization: it could cover up to half of the government investment in the industry only through customs and tariff payments.

Characterized the forms of the Soviet Union interaction with various groups of countries such as usual trade, return purchases, compensatory trade. Economic, administrative and organizational methods of the Soviet export promotion and import restricting were analyzed, including the reorganization of the foreign trade management system, the practice of permits and prohibitions, customs duties, currency regulation, sanitary and veterinary norms, etc. It was determined that the foreign trade interests of the Soviet Union were promoted through monopoly associations, trade missions, active exhibition and fair activities, export advertising.

It was shown that the policy of export promotion and import substitution implemented by the Soviet authorities as a whole proved to be ineffective. Despite some structural changes, exports accounted for a small share of domestic industrial production. It was found out that a powerful industrial machine was formed by the active Soviet support policy. It consumed all domestic production, helped maintain a high level of the country import dependence, and hindered the effective development of the union republics' export potential.

Keywords: *an economic history of Ukraine, the Soviet Union, the Ukrainian SSR, foreign trade, foreign trade policy, export promotion, import substitution.*

Постановка проблеми. Під впливом політичних, економічних, соціально-демографічних, екологічних та інших чинників відбувається трансформація сучасного світового порядку в бік посилення процесів регіоналізації, формування політико-економічного поліцентризму, поширення ізоляціонізму. Зовнішньополітична риторика провідних країн світу (США, Велика Британія, окремі країни ЄС, РФ) змінюється у напрямі відходу від принципів лібералізації, натомість, звернення до ідей антиглобалізму та націоналізму. У сфері міжнародних економічних відносин звичним явищем стають торговельно-економічні війни, а у зовнішньоторговельній політиці урядів – елементи неопroteкціонізму. Означені тенденції створюють нові виклики й загрози для реалізації інтеграційного курсу України та посилення її конкурентних позицій на міжнародній арені. На сьогодні актуальним для України є впровадження раціональної зовнішньоторговельної

політики, яка б сприяла розвитку національного виробництва, особливо високотехнологічного, реалізації вітчизняного експортного потенціалу і не перешкоджала подальшому включенню країни до системи світогосподарських зв'язків. З цієї точки зору, цінним може бути дослідження історичного досвіду України, набутого у радянську добу. Радянська зовнішньоторговельна політика носила виражений протекціоністський характер, проте наслідки її реалізації були досить суперечливими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика впливу зовнішньоторговельної політики на господарство України у різні періоди вітчизняної історії висвітлена в історико-економічних розвідках сучасних науковців Д. Архірейського [1], К. Гордіци [2], Н. Горіна [3; 6], В. Небрат [5; 17], Н. Супрун [7], І. Хромова [8] та ін. У той же час, питання потребує подальшої наукової розробки, зокрема, у частині дослідження особливостей, механізмів та наслідків реалізації зовнішньоторговельної політики СРСР для України.

Мета статті – розкриття основних заходів та наслідків для України радянської політики стимулювання експорту та імпортозаміщення, що здійснювалася у повоєнний період.

Виклад основного змісту дослідження. Зовнішньоторговельна діяльність СРСР з початку його утворення підпорядковувалася не стільки економічним, скільки ідеолого-політичним інтересам радянської влади. Її декларовані цілі зводилися до збільшення суспільного багатства, підйому матеріального й культурного рівня населення, укріплення незалежності та посилення обороноздатності СРСР [14, с. 132]. Зовнішня торгівля розглядалася як інструмент побудови планового соціалістичного ладу, а зовнішньоторговельна політика була скерована на забезпечення імпортової незалежності СРСР та перетворення країни на провідного світового експортера.

Упродовж довоєнних п'ятирічок розвиток зовнішньоторговельної діяльності СРСР обумовлювався поставленим завданням проведення соціалістичної індустріалізації, яка, своєю чергою, мала на меті швидку та інтенсивну розбудову сектору важкої індустрії та створення технічної бази для радянського експорту. У цей час стратегічного значення набував імпорту: розвиток радянської промисловості фактично здійснювався за рахунок ввезених з-за кордону засобів виробництва. Соціалістична індустріалізація та відповідна зовнішньоторговельна політика дали свої результа-

ти. Уже в роки першої п'ятирічки на базі імпортного устаткування були створені потужні виробничі об'єкти: тракторні заводи (Волгоградський, Харківський, Челябінський), автомобільні заводи (Горьківський та Московський), металургійні комбінати (Запоріжсталь, Дніпропетровський комбінат), верстатобудівні заводи («Фрезер», «Калібр», «Червоний пролетарій»). До кінця другої п'ятирічки радянська верстатобудівна галузь на 90% задовольняла внутрішні промислові потреби [12, с. 8]. Політика, яку проводив радянський уряд, за 1920–1930-і роки стала підґрунтям для технічного прогресу, і вже з початку 1930-х років було взято курс на обмеження «нераціонального імпорту» машин і техніки, які могли вироблятися на вітчизняних підприємствах. Розбудова машинобудування, чорної та кольорової металургії, енергетики, нафтової та хімічної галузей сприяли зростанню експорту продукції важкої індустрії.

У роки Другої світової війни зовнішня торгівля Радянського Союзу обмежувалася військовими поставками зброї та продовольства з боку Великобританії й США. Однак у післявоєнний період характер та напрями радянської зовнішньої торгівлі суттєво змінюються під впливом формування двох протилежних таборів – соціалістичного та капіталістичного. З одного боку, промислово розвинені країни Європи створили Європейське об'єднання вугілля і сталі, з іншого боку, СРСР та нові країни соціалістичної орієнтації сформували Раду економічної взаємодопомоги. Саме політико-ідеологічне протистояння між двома інтеграційними угрупованнями й визначило особливості зовнішньоторговельної діяльності СРСР та союзних республік, у тому числі – України. Насамперед, першочерговим завданням радянського уряду у повоєнний період стало відновлення національної промисловості і подальше стимулювання експорту. З цією метою держава вкладала у промисловість значні кошти (табл. 1).

Як видно з таблиці, за 1918–1962 рр. у радянську промисловість було вкладено майже 164 млрд руб., у промисловий сектор УРСР – 28 млрд руб., що склало 17,4% від загальних капіталовкладень. Значні інвестиції були здійснені у роки другої та третьої п'ятирічок з метою запуску й підтримки процесу соціалістичної індустріалізації. Далі стрімкий ріст капіталовкладень помітний у період повоєнної відбудови. Як наслідок значної державної підтримки, зросла кількість промислових підприємств. Всього за 1918–1962 рр. у СРСР було побудовано та відновлено роботу

38740 виробничих об'єктів. Найбільша кількість підприємств була створена у роки другої та третьої п'ятирічок (9 тис. од.), а також у воєнний період (11 тис. од.). За 1946–1962 рр. було побудовано та відновлено 16,5 тис. підприємств [15, с. 76].

Таблиця 1

Обсяги державних інвестицій у промисловість СРСР у 1920–1960-х роках

Роки	СРСР, млн руб.	УРСР, млн руб.	Питома вага інвестицій у промисловість УРСР до загального обсягу, %
1918–1928	643,0	119,3	18,5
1929–1941 (I півріччя)	15502,0	2702,5	17,4
1941 (II) –1945	7908,0	1018,5	12,9
1945–1953	35893,0	6747,6	18,8
1954–1962	103943,0	17952,3	17,3
Всього	163889,0	28540,2	17,4

Складено автором на основі: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. С. 74.

Таблиця 2

Динаміка всесоюзного виробництва стратегічних видів продукції у 1940–1980-х роках

1913	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985
Продукція										
Електроенергія, млрд кВт										
2,0	48,6	43,3	91,2	170,2	292,3	506,7	740,9	1039,0	1294,0	1544,0
Вугілля, млн т										
29,2	165,9	149,3	261,1	389,8	509,6	577,7	624,1	701,3	716,4	726,2
Сталь, млн т										
4,3	18,3	12,3	27,3	45,3	65,3	91,0	115,9	141,3	147,9	154,7
Металообробні станки, млн руб.										
–	61,7	50,5	86,1	209,0	381,0	584,0	894,0	1359,0	1944,0	2681,0
Ткацькі і прядильні машини, тис. шт.										
4,6	2,9	–	10,7	18,0	18,7	27,5	23,8	36,6	26,1	25,3
Папір, тис. т										
269,0	838,0	321,0	1180,0	1848,0	2334,0	3231,0	4185,0	5215,0	5288,0	5986,0
Цемент, млн т										
1,8	5,8	1,8	10,2	22,5	45,5	72,4	95,2	122,0	125,0	131,0
Тканини, млн м ²										
2194,0	3320,0	1353,0	3374,0	5347,0	6636,0	7498,0	8852,0	9956,0	10746,0	12052,0
Трикотажні вироби, млн шт.										
–	186,0	50,0	197,0	432,0	583,0	903,0	1229,0	1421,0	1623,0	1732,0
Цукор, тис. т										
1363,0	2165,0	465,0	2523,0	3419,0	6363,0	11037,0	10221,0	10382,0	10127,0	11799,0

Джерело: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: «Финансы и статистика», 1988. С. 18–23.

Суттєво збільшився обсяг промислового виробництва як СРСР, так і союзних республік (табл. 2). Зокрема, обсяг виробництва радянської великої промисловості зріс з 2,3 млрд руб. у 1921 р. до 129,5 млрд руб. у 1940 р. та до 227,6 млрд руб. у 1950 р. [16, с. 43]. За 1918–1937 рр. у цілому суттєво збільшилося загальносоюзне виробництво товарів, що склали основу експорту: чавун (у 3,5 рази), сталь (у 4 рази), вугілля (у 4,4 рази), електроенергія (у 18 разів), цемент (у 3 рази) тощо.

Дані таблиці показують, що у 1940–1945 рр. спостерігається деякий спад виробництва порівняно з попередніми роками, однак уже з 1950 р. відбувається стрімке зростання основних видів промислової продукції. Зокрема, впродовж 1950–1985 рр. виробництво електроенергії зросло у 17 разів, вугілля – майже у 3 рази, чавуну і сталі – майже у 6 разів, металообробних станків – у 31 раз, ткацьких та прядильних машин – майже у 2,5 рази, паперу – у 5 разів, цементу – у 13 разів, тканин – майже у 4 рази, трикотажу – у 9 разів, цукру – майже у 5 разів.

При цьому, зросла стратегічна роль саме України як основного виробника вище означеної продукції (табл. 3).

Таблиця 3

**Динаміка виробництва основних видів промислової продукції
УРСР у 1940–1960-х роках**

Продукція	1940	1947	1951	1955	1958	1963
Чавун, млн т	9,2	3,8	10,9	16,6	20,1	29,6
Сталь, млн т	8,6	2,6	10,2	16,9	21,7	32,6
Вугілля, млн т	83,8	47,0	85,5	126,0	77,9	97,0
Електроенергія, млрд кВт	12,1	6,5	16,9	30,1	43,9	78,5
Трактори, тис. шт.	10,4	5,7	23,3	57,3	–	–
Бавовняні тканини, млн м ²	11,9	7,5	27,8	49,2	75,9	153,1
Цукор, млн т	1,6	0,6	2,2	2,4	3,7	3,5
Залізна руда, млн т	18,9	9,2	24,8	39,9	49,8	75,3
Металургійне обладнання, тис. т	16,0	24,2	44,1	76,2	–	–

Складено автором на основі: Статистические динамические ряды за 1913–1951 годы / РГАЭ. Ф. 1562, Оп. 41, Д. 65. С. 97, 99, 101, 102, 104, 106; Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 72, 73; Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. С. 162, 170, 194, 235, 371, 428.

УРСР давала Радянському Союзу 32% вугілля, 50% чавуну, 37% сталі, 60% залісної руди тощо [13, с. 36]. У 1940 р. промисловість

України виробила продукції на суму 25 млрд руб., а у 1950 р. – на 29 млрд руб. [16, с. 243]. За 1913–1954 рр. вітчизняне виробництво промислової продукції зросло у 18 разів.

Як видно, динаміка виробництва промислової продукції України відповідає всесоюзній тенденції: у 1940–1947 рр. простежується спад обсягу виробництва, проте за 1940–1960-і роки виробництво чавуну та залісної руди зросло майже у 8 разів, сталі – у 12,5 рази, електроенергії – у 12 разів, бавовняних тканин – у 20 разів, цукру – у 6 разів. За 1947–1955 рр. виробництво тракторів збільшилося у 10 разів, металургійного обладнання – у 3 рази, вугілля – у 2,6 рази.

Таким чином, у повоєнний період сформувалася потужна технічна та сировинно-виробнича база для розширення радянського експорту. Стрімкий розвиток промисловості зумовив реструктуризацію вивізної торгівлі: зросла питома вага експорту машин та обладнання, електроенергії, руд, тракторів, автомашин, сировини та напівфабрикатів тощо (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка зміни структури радянського експорту, %

Статті радянського експорту	1929	1946	1966
Машини та обладнання	0,3	5,8	20,8
Паливо та електроенергія	16,3	5,4	16,4
Руди, метали та вироби з них	4,0	9,5	20,1
Нерудні корисні копалини, глина	0,6	0,2	1,1
Хімічні продукти, добрива, каучук	0,9	5,0	3,8
Лісоматеріали та целюлозно-паперові вироби	16,6	4,3	7,0
Хутро	11,5	11,2	0,5
Продовольчі товари	22,0	29,8	9,2
Промислові товари широкого вжитку	9,7	7,4	2,4

Складено автором на основі: Внешняя торговля СССР 1918–1966 гг. (Статистический сборник). Москва: Международные отношения, 1967. С. 6.

Радянська промисловість мала значну державну підтримку, а зовнішня торгівля виступала одним із основних джерел промислового розвитку країни. Про пріоритетність промисловості над іншими сферами народного господарства, зокрема, зовнішньою торгівлею, свідчать обсяги здійснених загальних державних витрат (табл. 5). Наприклад, у структурі союзного держбюджету 1955 р. витрати на промисловість склали 19,3%, а на зовнішню торгівлю – лише 2,5%. Кошти, вкладені у розвиток промислового

сектору, у 10 разів перевищували витрати на зовнішньоторговельну діяльність.

Таблиця 5

Витрати на промисловість та зовнішню торгівлю СРСР і УРСР

Рік	Промисловість СРСР		Промисловість УРСР		Зовнішня торгівля СРСР	
	млн руб.	%	млн руб.	%	млн руб.	%
1940	20318,7	15,4	2119,2	5,0	17,7	–
1950	57430,6	18,1	4651,3	4,8	6102,8	1,9
1955	76725,0	19,3	19867,6	14,1	9965,0	2,5

Складено автором на основі: Государственный бюджет СССР за IV и V пятилетки (1946–1950 гг. и 1951–1955 гг.). Статистический сборник / Министерство финансов СССР. Ленинград: Госфиниздат СССР. С. 65, 78.

При цьому, сфера зовнішньої торгівлі лише через систему митно-тарифних платежів могла покрити до 50% загальнодержавних промислових витрат (табл. 6).

Таблиця 6

Доходи від зовнішньої торгівлі СРСР у 1940–1950-х роках

Рік	Митні доходи		Податок на прибуток підприємств зовнішньої торгівлі	
	млн руб.	%	млн руб.	%
1940	2857,5	2,1	96,9	0,1
1950	21077,6	6,5	422,0	0,1
1955	34776,7	8,1	532,7	0,1

Складено автором на основі: Государственный бюджет СССР за IV и V пятилетки (1946–1950 гг. и 1951–1955 гг.). Статистический сборник / Министерство финансов СССР. Ленинград: Госфиниздат СССР. С. 22, 56.

Розвитку радянської промисловості, а відтак й експорту, сприяли й інші механізми зовнішньоторговельної взаємодії. Якщо у 1920–1940-х роках головними торговельними партнерами СРСР були промислово розвинені країни, то у 1950–1960-х роках домінувала торгівля в рамках РЕВ. Лише у 1970-і роки внаслідок деякого послаблення міжнародної напруги (через «холодну війну») помітним стає поживлення зовнішньоекономічних зв'язків Радянського Союзу із капіталістичними країнами. Таким чином, на 1975 р. СРСР підтримував зовнішньоторговельні зв'язки зі 115 країнами: 13 соціалістичними, 76 країнами, що розвиваються, та 26 промислово розвиненими [9, с. 253].

У повоєнний період необхідність «перезапуску» радянської індустріалізації вимагала підтримки активних зв'язків СРСР із розвиненими країнами, співробітництво з якими реалізовувалося як у формі звичайної торгівлі, так і компенсаційної. Радянські металургійні комбінати, автомобільні заводи, АЕС, газопроводи були збудовані за підтримки американських, японських, італійських, французьких фірм. У 1940–1960-х роках угоди про взаємні поставки були укладені з Фінляндією, Швецією, Данією, Норвегією, Швейцарією, Нідерландами, Японією тощо. Радянський Союз отримував машини та обладнання, сировину й матеріали, а у зворотному напрямі вивозив вироблену продукцію. Значними були й кредитні угоди на торговельні поставки. До прикладу, у 1946 р. Швеція надала кредит СРСР у розмірі 1 млрд крон на придбання шведських товарів [9, с. 262]. На 1957 р. ліміти заборгованостей у торговельних зв'язках СРСР і Франції склали 15 млн дол., Норвегії – 15 млн норв. крон, Австрії – 5 млн дол. [13, с. 98].

Сама торгівля з капіталістичними країнами мала низку особливостей. Наприклад, дуже чітко було визначено перелік товарів, які допускалися до ввозу чи вивозу. Та ж сама продукція до соціалістичних країн могла експортуватися, а до капіталістичних – ні. Навіть при укладенні торговельних угод в експортних контрактах зазначалися суворі заборони щодо перепродажу радянської продукції соціалістичним та країнам третього світу. Зовнішня торгівля СРСР з промислово-розвиненими країнами часто набувала посередницького характеру: більшість операцій здійснювалися на товарних біржах. Не будучи членами товарних бірж, радянські організації діяли на них через біржових брокерів (так купували метали, каучук, текстиль, каву, какао-боби тощо) [11, с. 147].

Торгівля СРСР з капіталістичними країнами стала одним із чинників не лише розвитку радянської промисловості, але й поживлення зовнішньоекономічних зв'язків з іншими групами країн, зокрема, соціалістичними. В рамках повоєнного розгортання процесу соціалістичної інтеграції співробітництво з країнами РЕВ було пріоритетним, підтвердженням чого може слугувати той факт, що 60% всього експорту лише УРСР припадало саме на країни РЕВ [4, с. 476]. Форми зовнішньоекономічної взаємодії зводилися до зовнішньої торгівлі, технічної допомоги та науково-технічного співробітництва, співпраці у сфері окремих галузей промисловості, спільного використання ресурсно-сировинної ба-

зи тощо. Взаємодія з країнами РЕВ реалізовувалася як на базі загальних угод, так і системи двосторонніх (у другій половині 1940-х років були підписані торговельні угоди з Румунією, Болгарією, Угорщиною та Чехословаччиною), а пізніше багатосторонніх договорів.

Зовнішньоторговельна діяльність СРСР та країн РЕВ реалізовувалася через механізми клірингових і торгово-кредитних угод, які у короткостроковій перспективі мали на меті техніко-економічне сприяння, проте у довгостроковій перспективі – суто політичний інтерес (формування цілісного та сильного соціалістичного табору). Радянська важка індустрія, у розбудові якої важлива роль належала капіталістичним країнам, стала базою для технічного експорту до соціалістичних держав. Тепер уже Радянський Союз виступав кредитором та своєрідним меценатом. Перш за все, значними були товарні кредити, які надавалися на оплату експорту машин, обладнання, сільськогосподарської продукції. Ці позики надавалися на пільгових умовах, часто перетворюючись у благодійництво, та носили жорсткий цільовий характер. Таке економіко-технічне сприяння з боку СРСР отримували країни щодо розвитку конкретних галузей, які були їм найбільш властиві та потрібні з економічної точки зору радянській владі. Зокрема, у другій половині 1940-х років такі кредити були надані Польщі (на суму 478,9 млн дол.), Болгарії (на суму 40 млн дол.), Угорщині (на суму 100 млн руб.), Албанії (48 млн руб.) [9, с. 260–264]. У 1950-х роках позики на оплату експортних поставок машин та обладнання з СРСР отримали Болгарія (570 млн руб.), Польща (700 млн руб.), Угорщина (750 млн руб.), Румунія (270 млн руб.) [13, с. 107–108]. Болгарії надавалися кредити на розвиток машинобудування, чорної та кольорової металургії, хімічної промисловості; Польщі – чорної металургії, суднобудування, радіотехнічної та електротехнічної промисловості; Румунії – хімічної промисловості та чорної металургії.

Тісно взаємопов'язаними із кредитними угодами були угоди про взаємні поставки (зокрема, з Румунією, Польщею, Чехословаччиною, Болгарією, Югославією, Угорщиною, Албанією). Радянський Союз з метою сприяння індустріалізації країн РЕВ надавав техніку, машини та обладнання, матеріали й сировину. При цьому оплата за експорт здійснювалася у натуральній формі – продукцією, виробництво якої було підтримане. Наприклад, у 1970-х роках у Югославії будувався комплекс по видобутку бок-

ситів та виготовленню глинозему – СРСР надавав відповідну техніку, натомість платою за експорт слугували ті ж боксити та глинозем [9, с. 256]. За такою ж схемою Радянський Союз отримував з країн РЕВ сталь, труби, синтетичний каучук, соду, акумулятори, машини тощо. Таке зовнішньоторговельне співробітництво СРСР та країн РЕВ сприяло розвитку своєрідної виробничо-логістичної мережі, формуванню єдиного соціалістичного ринку та створенню потужного агрегованого торговельного суб'єкта на світовій арені.

Окрім країн РЕВ та інших соціалістичних держав вагомим зовнішньоторговельним партнером Радянського Союзу були країни третього світу (так звані країни «народної демократії»), співробітництво з якими розвивалося, знову ж таки, на основі торговельних угод, кредитних та компенсаційних договорів. Зокрема, у 1940–1950-х роках було підписано торговельні угоди з Уругваєм, Афганістаном, Аргентиною, Індією, Єгиптом, Ліваном, КНДР; у 1960-х роках – з Камеруном, Лаосом, Чилі, Колумбією, Малайзією, Замбією, Гвінеєю тощо. Крім безпосередньої торгівлі СРСР надавав значну економічну й технічну допомогу країнам третього світу для розвитку їхнього народного господарства. Основна мета такого сприяння – протистояння «капіталістичним монополіям». Таким чином, у 1950–1960-х роках було надано значні кредити Китаю (300 млн дол.), КНР (520 млн руб.), Непалу (3,2 млн руб.) [9, с. 260–264]. У ті ж роки підписано угоди про взаємні поставки з Іраном, Бірмою, Аргентиною, Ісландією, Сирією, Афганістаном, Тунісом, Суданом тощо. Загалом на країни третього світу припадало 37% усієї зовнішньої допомоги СРСР [9, с. 257]. Найбільшим рівнем радянської підтримки у цих країнах користувалися такі галузі: паливно-енергетична, металургійна, металообробна, добувна, продовольча.

Важливо охарактеризувати й інші економічні, адміністративні та організаційні інструменти стимулювання радянської зовнішньої торгівлі. Зокрема, з метою ефективної підтримки належних міжнародних зв'язків у повоєнний період радянський уряд здійснив деяку реорганізацію системи управління зовнішньою торгівлею. До середини 1950-х років зовнішньоекономічне співробітництво СРСР з іншими країнами реалізувалося через Міністерство зовнішньої торгівлі, далі головним керуючим органом стала Верховна Рада СРСР, якій підпорядковувалася низка інших установ та організацій. Фактично, управління зовнішньою торгівлею

зосереджувалося у руках єдиного загальносоюзного органу та його представництв у союзних республіках, що й надалі забезпечувало державну монополію зовнішньоторговельної діяльності. Її основними господарсько-організаційними формами були систематичне планування експорту й імпорту та жорсткий контроль за дотриманням планів.

Серед методів державного регулювання зовнішньої торгівлі домінували такі: ліцензійна система ввозу та вивозу, заборона зовнішньоторговельних операцій, дозвільний порядок допуску приватних підприємств до ведення зовнішньої торгівлі, примусове об'єднання приватних фірм у синдикати, надання монопольних прав експорту та імпорту новоствореним державним зовнішньоторговельним підприємствам, заснування змішаних підприємств [14, с. 131; 11, с. 7]. Значну роль у регулюванні експортно-імпортних операцій відігравали такі інструменти як митний контроль, митно-тарифні збори, валютне регулювання, товарна експертиза, санітарно-технічні та ветеринарні норми, арбітражна система тощо.

Поряд із ліквідацією держторгів право проведення радянських експортно-імпортних операцій було надане обмеженій кількості органів та установ. Зокрема, практично 90% усього зовнішньоторговельного обороту СРСР зосереджувалося у руках спеціально створених загальносоюзних зовнішньоторговельних об'єднань, які або створювалися вперше, або утворювалися в результаті реорганізації змішаних акціонерних товариств. Серед них вирізнялися такі об'єднання як «Техноекспорт», «Важпромекекспорт», «Технопромекекспорт», «Промашекспорт» тощо [14, с. 101]. Якщо у довоєнний час таких зовнішньоторговельних спеціалізованих об'єднань нараховувалося лише 4, то у 1963 р. діяло 31 всесоюзне об'єднання, 4 контори та акціонерне товариство «Інтурист» [11, с. 35]. Прикметними особливостями діяльності означених зовнішньоторговельних структур були такі: жорстка спеціалізація їхнього торгівлі; зняття з них заготівельних та виробничих функцій; надання широкого спектру зовнішньоторговельних прав (права на фірму, на торговельний знак та знак обслуговування, на укладення угод, видачу векселів, участь у акціонерних товариствах, оренду підсобних приміщень, створення представництв тощо).

Окрім того, було створено декілька монопольних об'єднань, які виконували посередницьку роль в експортно-імпортних опе-

раціях. Зокрема, мова йде про «Союззовніштранс» (транспортно-експедиторське обслуговування торгівлі), «Ліцензінторг» (видача ліцензій та патентів), «Радфрахт» (послуги з фрахтування), «Індержстрах» (страхування зовнішньої торгівлі і всіх пов'язаних операцій). Серед громадських організацій, які володіли винятковими правами зовнішньоторговельної діяльності, слід згадати Всесоюзну торгову палату. Право на підписання одиничних зовнішньоторговельних угод мали лише окремі юридичні особи.

За кордоном під егідою радянського уряду продовжувала функціонувати розгалужена система торговельних представництв (торговельні агенти, аташе, радники), які представляли інтереси СРСР, регулювали зовнішньоторговельні операції в країнах перебування, здійснювали торговельні операції від імені Союзу, загалом сприяли розвитку радянських торговельних зв'язків [11, с. 89, 91]. У тих країнах, де не були відкриті торговельні представництва СРСР, з метою розширення зовнішньої торгівлі відкривалися товариства за участю радянських господарських організацій. Зокрема, у США було створене акціонерне товариство «Amtorg Trading Corporation» («Amtorg»), в Англії – «Russian Wood Agency» («RWA») та «Russian Oil Products» («ROP»), в Німеччині – «Deutsche Vertriebsgesellschaft für Russische Oel-Produkte» («DEROP»), в Австрії – «Vertriebsgesellschaft für Russische Oel-Produkte» («EROP») тощо. Крім того, впродовж 1950–1970-х років під егідою радянського уряду були створенні спеціальні комітети сприяння розвитку торгівлі з Австрією, Японією, Бельгійсько-люксембурзьким економічним союзом, пізніше – радянсько-західно-американський та радянсько-іспанський комітети [10, с. 24]. Важливим нововведенням у сфері радянської зовнішньої торгівлі було повне перенесення усіх зовнішньоторговельних операцій на територію СРСР: укладення торговельних угод здійснювалося лише у Москві.

Така дозвільно-планова система зовнішньої торгівлі та складний бюрократичний апарат гальмували радянську експортну торгівлю: система не могла швидко реагувати на зміну кон'юнктури зовнішніх ринків, внаслідок чого країна втрачала можливість посилення своїх торговельних позицій. Аналогічно, тотальна державна монополія як виробництва, так і зовнішньої торгівлі мала наслідком низьку якість товарів – часто на зовнішні ринки продукція постачалася з браком, дефектами, в цілому низької якості. Через це подекуди не виконувалися заплановані

поставки товарів, що негативно позначалося на зовнішньоторговельному іміджі СРСР.

Важливим інструментом стимулювання зовнішньоторговельної діяльності була виставково-ярмаркова діяльність, яка реалізовувалася за декількома напрямками: проведення вітчизняних та іноземних виставок на території СРСР; організація радянських виставок за кордоном; участь у міжнародних виставкових показах. Зокрема, за 1940–1960-і і СРСР став учасником 161 іноземної виставки у 27 країнах світу (Австрія, Англія, Аргентина, Болгарія, Греція, Індія, Індонезія, Італія, КНР, Нідерланди, Польща, Таїланд, Угорщина, Фінляндія, Югославія тощо) [11, с. 282; 13, с. 221]. Це були експозиції у таких містах: Мехіко, Прага, Пловдив, Познань, Париж, Будапешт, Загреб, Лейпциг, Мілан, Відень, Бомбей, Бангкок, Салоніки, Дамаск, Ізмір, Лондон, Стокгольм, Турин, Монреаль, Алжир, Багдад тощо. У той самий період СРСР було проведено 70 виставок за кордоном, зокрема, у Нью-Йорку, Гельсінкі, Мехіко, Ріо-де-Жанейро, Хартумі тощо [11, с. 282]. На території СРСР організувалися як вітчизняні, так й іноземні виставки (фінські, чехословацькі, угорські, американські, італійські, японські, польські). У 1960-х роках радянські експозиції за кордоном відвідали більше 225 млн чол., за 1971–1975 рр. більше 100 млн – радянські виставки за кордоном [11, с. 282; 10, с. 25]. Організувалися також покази радянської продукції у демонстраційних залах, зокрема, у містах Австрії, Індії, Індонезії, Бірмі, Афганістані, Іраку, Пакистані, Судані, Гані, Ефіопії тощо.

З метою стимулювання експорту мало місце застосування, здебільшого у торгівлі СРСР з капіталістичними країнами, такого інструменту як експортна реклама. Реклама була різних видів (відкрита, магазинна, речова) та реалізовувалася через диверсифіковану систему засобів: оголошення, розсилка каталогів, буклетів, проспектів, прейскурантів, брошур, пам'яток, реклама на радіо- та телебаченні, рекламні кінофільми (2–3 хвилини) тощо [11, с. 271]. Предметом реклами виступали радянські машини та обладнання, товари широкого вжитку, сировина та напівфабрикати, книги і періодика, кінофільми. Рекламну роботу за кордоном проводили всесоюзні експортно-імпорتنі об'єднання, ВО «Зовнішторгвидав», торгові представництва за кордоном, іноземні фірми – агенти радянських організацій.

Здавалося б державна підтримка промисловості та політика стимулювання експорту, реалізована через диверсифіковану

систему заходів, дали позитивні результати: країна із імпортера високотехнологічної продукції перетворилася на її експортера. Вагому роль при цьому відіграла й Україна, яка забезпечувала чверть усього радянського експорту. Проте, якщо проаналізувати частку вивозу у загальному виробництві промислової продукції, то можна зробити висновок про досить сумнівну ефективність проведеної політики (табл. 7).

Таблиця 7

Питома вага експорту у радянському виробництві стратегічних видів продукції у 1970–1980-х роках, %

Тип продукції	1970	1980	1985
Металообробні станки	7,2	7,8	5,3
Парові котли	9,7	11,2	9,2
Обладнання для харчової промисловості	12,9	14,5	4,8
Обладнання для текстильної промисловості	7,9	24,1	12,2
Обладнання для хімічної промисловості	17,3	7,7	5,3
Сільськогосподарські машини	2,2	2,1	2,2
Залізна руда	18,3	15,6	13,7
Цемент	3,5	2,8	2,1
Папір	11,4	12,2	11,8

Складено автором на основі: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 130–131.

Як бачимо, у 1970–1980-х роках у структурі загального промислового виробництва окремих видів продукції закордонний продаж складав зовсім незначну частку. Експорт машин, обладнання, станків, устаткування та іншої продукції подекуди не досягав навіть 10% виробництва. Фактично радянський уряд потрапив у пастку власної політики: за державної підтримки сформувалася потужна промислова машина, яка поглинала практично усе внутрішнє виробництво і більше того – сприяла збереженню високого рівня технічної імпортозалежності країни.

Аналіз структури ввізної торгівлі СРСР у повоєнний період показує, що країна залишалася імпортером машин та обладнання, металів, хімічної продукції, а також продовольчих та промислових товарів, на які припадала значна питома вага у товарній структурі (табл. 8).

Більше того, попри проведену політику стимулювання експорту та імпортозаміщення на період 1970–1980-х років збереглася висока залежність внутрішнього ринку як Радянського Сою-

зу в цілому, так і союзних республік зокрема від імпортової технічної та високотехнологічної продукції (табл. 9).

Таблиця 8

Динаміка змін структури радянського імпорту, %

Стаття імпорту	1929	1946	1966
Машини та обладнання	30,1	28,5	32,4
Паливо та електроенергія	0,1	11,8	2,4
Руди, метали та вироби з них	13,0	9,9	8,7
Нерудні корисні копалини, глина	0,6	0,2	1,1
Хімічна продукція, добрива, каучук	6,9	1,9	6,4
Лісоматеріали та целюлозно-паперові вироби	2,3	3,9	1,9
Текстильна сировина	25,5	6,6	4,8
Продовольчі товари	9,8	15,7	19,6
Промислові товари широкого вжитку	2,7	7,2	16,4

Складено автором на основі: Внешняя торговля СССР 1918–1966 г. (Статистический сборник). Москва: Международные отношения, 1967. С. 7.

Таблиця 9

Питома вага імпорту у забезпеченні внутрішніх потреб СРСР у певних видах продукції, %

Тип продукції	1970	1980	1985
Металообробні станки	4,6	6,1	7,8
Обладнання для харчової промисловості	27,6	48,8	52,1
Обладнання для текстильної промисловості	23,3	48,8	52,9
Прядильні машини	8,0	14,0	13,9
Ткацькі верстати	4,6	14,1	18,7
Сільськогосподарські машини	1,2	10	15,8
Трактори	1,2	1,1	1,1
Вугілля	1,5	1,2	1,9
Стальні труби	9,9	14,9	21,4
Папір	10,1	13,0	10,1
М'ясо	2,3	8,3	7,4

Складено автором на основі: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 129.

Як видно з таблиці, імпорт продовжував забезпечувати більше 50% потреби в обладнанні для харчової та текстильної галузей, майже 30% потреби в ткацьких і прядильних верстатах, 10–16% потреби у сільськогосподарських машинах тощо.

Висновки. У повоєнні роки зовнішньоторговельна політика Радянського Союзу була скерована на забезпечення імпортової незалежності й посилення конкурентних позицій країни на міжнародних ринках. Проте у структурі зовнішньої торгівлі СРСР імпорт техніки, а також продовольства і промтоварів продовжував складати значну частку, а незначна питома вага експорту машин та обладнання у загальному радянському виробництві дозволила поставити під сумнів лідерські експортні позиції країни на світовій арені. Причини означених тенденцій полягають як у специфіці механізму зовнішньоекономічної взаємодії СРСР, так і в інструментах впровадження самої зовнішньоторговельної політики, яка була підпорядкована загальним стратегічним завданням радянської влади. Основними заходами реалізації політики стимулювання експорту та імпортозаміщення стали державна підтримка промисловості, централізовано-планова система управління, соціалістична інтеграція, кредитні та клірингові механізми взаємодії з торговельними партнерами, виставково-ярмаркова діяльність, наслідки впровадження яких були неоднозначними.

У короткостроковому періоді зовнішньоторговельна політика Радянського Союзу сприяла формуванню потужної технічної й промислової бази та реструктуризації вітчизняного експорту у напрямі збільшення вивозу продукції машинобудування, металургії, хімічної галузі, проте у довгостроковому періоді стала чинником відтворення сировинно-аграрного характеру зовнішньої торгівлі, високого рівня технічної залежності економіки УРСР та використання її експортного потенціалу для реалізації політичних цілей радянської влади.

Позитивний та негативний історичний досвід має бути взятий до уваги при виробленні сучасної зовнішньоторговельної політики України, пріоритетними напрямками якої є зниження імпортозалежності та посилення конкурентоспроможності національної економіки. Необхідною є підтримка вітчизняного високотехнологічного виробництва та експорту, насамперед, через ефективну інвестиційно-інноваційну політику, податково-кредитне стимулювання, розвиток НДДКР, створення ефективного конкурентного середовища на внутрішньому ринку, забезпечення структурно-галузевої відповідності національного господарства вимогам світового ринку, географічну диверсифікацію вітчизняного експорту.

1. Архирейський Д.В. Радянська митно-тарифна політика другої половини 1922 – початку 1924 рр. *Слов'янський вісник*: зб. наук. пр. Рівне, 2012. Вип. 13. С. 6–11.
2. Гордіца К.А. Державна політика стимулювання експорту: історичний досвід кінця XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1. С. 102–113. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.102>.
3. Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. Вип. 48. С. 12–26.
4. Економічна історія України: історико-економічне дослідження. У 2-х томах. Київ, 2011. Т. 2. 608 с.
5. Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 151–169.
6. Небрат В.В., Супрун Н.А., Горін Н.О. та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні: в 2-х ч. Ч. 2. Київ, 2012. 460 с.
7. Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Вплив політики протекціонізму на господарство України (XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2013. Вип. 46. С. 129–143.
8. Хромов І.О. Фінансування і кредитування українського хлібоекспорту в перші роки непу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2014. Вип. 47. С. 196–204.
9. Большая советская энциклопедия. Т. 24. Ч. 2. С. 201–402.
10. Борисов Б.А. Общественность и внешняя торговля. *Новое время: политический еженедельник*. Москва, 1977. № 36 (2 сентября). С. 24–26.
11. Ваганов Б.С. (ред.). Организация и техника внешней торговли СССР и других социалистических стран: учебное пособие / Институт международных отношений. Москва: Издательство ИМО, 1963. 344 с.
12. Внешняя торговля СССР 1918–1966 г. (Статистический сборник). Москва: Международные отношения, 1967. 241 с.
13. Кофтов Г.Е., Рамзайцев Д.Ф., Спандарьян В.Б. (ред.). Справочник по внешней торговле в СССР. Москва: Внешторгиздат, 1958. 271 с.
14. Поздняков В.С. Государственная монополия внешней торговли в СССР. Москва, 1969. 199 с.
15. Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. 496 с.
16. Статистические динамические ряды за 1913-1951 годы. РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 41. Д. 65. 303 с.
17. Nebrat V.V. State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons. *Economics, Management, Law: Problems and Prospects: Collection of scientific articles*. Vol. 1. United Kingdom, Coventry: Agenda Publishing House, 2015. P. 83–86.

References

2. Gorditsa, K.A. (2016). State policy of export stimulation: historical experience of the late 19th - early 20th century. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 1, 102-113. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.102> [in Ukrainian].
3. Gorin, N.O. (2015). International trade as the factor and component of the entrepreneurship beginning in Kyiv Rus. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 48, 12-26 [in Ukrainian].
4. Lytvyn, V.M., Boryak, G.V., Heyets, V.M., Smolii, V.A. (Eds.). (2011). Economic history of Ukraine. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
5. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of trends in foreign economic policy. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5-6, 151-169 [in Ukrainian].
6. Nebrat, V.V., Suprun, N.A., Gorin, N.O. (Eds.). (2012). Evolution of market institutions in Ukraine. Vol. 2. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
7. Suprun, N.A., Bodnarchuk, T.L. (2013). Impact of protectionist policies on the development of economy of Ukraine (XIX-XX centuries). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 46, 129-143 [in Ukrainian].
8. Khromov, I.O. (2014). Financing and crediting Ukrainian grain exports during the first years of new economic policy. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 47, 196-204 [in Ukrainian].
9. Prohorov, A.M. (Eds.). (1979). Great Soviet Encyclopedia. Moskow [in Russian].
10. Borisov, B.A. (1977). The public and foreign trade. *Novoe vremya: politicheskii ezhenedel'nik - New Time: Political Weekly*, 36, 24-26 [in Russian].
11. Vaganov, B.S. (Eds.). (1963). Organization and technique of foreign trade of the USSR and other socialist countries: a training manual. Moskow [in Russian].
12. Ministerstvo vneshnei torgovli. (1967). Foreign trade of USSR in 1918-1966 (Statistical Digest). Moskow [in Russian].
13. Koftov, G.E., Ramzaytsev, D.F., Spandar'yan, V.B. (Eds.). (1958). Handbook of Foreign Trade in the USSR. Moskow: Vneshtorgizdat [in Russian].
14. Pozdnyakov, V.S. (1969). State monopoly of foreign trade in USSR. Moskow [in Russian].
15. Industry of the USSR (Statistical Digest). (1964). Moskow: Statistics Publishing House [in Russian].
16. Statistical time series for the years 1913-1951. (1952). RGAE. F. 1562. Op. 41. D. 65. 303 s. [in Russian].
17. Nebrat, V.V. (2015). State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons. *Economics, Management, Law: Problems and Prospects: Collection of scientific articles*. United Kingdom, Coventry: Agenda Publishing House, 1, 83-86.

Стаття надійшла до редакції 16 травня 2020 р.